

Бащук С. Г.,

здобувач кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА І ВПЛИВ ЦІННОСТЕЙ НА НЕЇ

Анотація. Автор доводить, що чинниками, які стимулюють учасників суспільних відносин до соціальної активності, виступають соціальні цінності. Правова активність розглядається як різновид активності соціальної, що спрямована на реалізацію правових цінностей. Такий підхід дозволяє розкрити позитивний потенціал правової активності, розглянути її як таку, що представляє самостійну цінність як необхідну умову розвитку демократичної правової держави.

Ключові слова: соціальна поведінка, правова поведінка, правова активність, цінності в праві.

Постановка проблеми. Методологія дослідження природи правової активності і її значення в розвитку правової системи держави зумовлює необхідність звернення до загального поняття поведінки і, зокрема, соціальної поведінки, визначення факторів, що впливають на неї, сприяють проявам соціальної активності, а також встановлення значення останньої для розвитку суспільства і самої особи. Наукові розвідки з питань соціальної поведінки, її природи і факторів формування є необхідною методологічною основою для дослідження проблем правової активності.

Мета цієї статті полягає у наданні загальнотеоретичної характеристики правової активності з точки зору її рис як різновиду соціальної активності, а також визначення на цій підставі впливу цінностей на прояви правової активності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поведінка здавна була предметом вивчення багатьох наук. Насамперед, це такі науки як філософія, психологія та соціологія, в контексті юриспруденції – філософія права, теорія права, юридична психологія, соціологія права. Сучасна наукова парадигма вказує на наявність декількох концепцій щодо розуміння поняття «особа» та «поведінка»: психодинамічної (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер), еґо-теоретичної (Е. Еріксон, Е. Фромм), диспозитивної (Р. Кеттел, Г. Айзенк), біхевіористичної (Дж. Уотсон, Б. Скіннер), соціально-когнітивної (А. Бандура, Дж. Роттер), гуманістичної (А. Маслоу), феноменологічної (К. Роджерс) теорій.

Якщо звернутися до тих визначень поняття «поведінка», які пропонують неюридичні науки, то можна побачити, що філософія оцінює поведінку як «здатність людини до діяльності в матеріальній, інтелектуальній й соціальній сферах життя», яка «ніколи не досягає стадії, коли розвиток припиняється» і на яку «комбіновано впливають різноманітні чинники» [1, с. 346].

Психологія розглядає поведінку як «цілеорієнтовану активність живого організму, що слугує для контакту з навколишнім світом з метою задоволення індивідуальних потреб» [2, с. 265]. При цьому людська поведінка, на думку психологів, відрізняється, перш за все, характерним використанням знаків і символів, зокрема, мови, для управління нею. Соціологічна наука для характеристики одного із аспектів соціальної поведінки оперує поняттям «роль індивідуальності».

Соціологія розкриває природу поведінки, характеризує її як взаємодію, що «має чітко виражений двовекторний характер: по-перше, навколишнє середовище щодо людини є причиною, спонуканням до дієвої або вербальної поведінки,

по-друге, поведінка людини спрямована на адаптацію до цього середовища, а також на його зміну» [3, с. 117].

Як зазначають українські правознавці А. Письменицький та Д. Слинько, існує безліч підходів до розуміння поведінки людини, адже остання є істотою біопсихосоціальною, і може розглядатися:

– як біологічна форма життя, що виражається в морфологічних, фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових, електрохімічних явищах та процесах;

– як носій психічної активності з огляду на її внутрішній духовний світ, аспекти свідомих та несвідомих процесів, прояву волі, переживань, пам'яті, характеру, темпераменту тощо;

– як суб'єкт у співвідношенні із собою подібними [4, с. 130].

На підставі наведених характеристик можна виокремити такі риси поведінки: (1) представляє собою не одиничну дію (вчинок), а діяльність, що продовжується (або повторюється) у часі; (2) може знаходити реалізацію в матеріальній, інтелектуальній або соціальній сферах життя; (3) перебуває у постійному розвитку; (4) зазнає впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, на які реагує у процесі свого розвитку; (5) спрямована на досягнення певної цілі, що перебуває у безпосередньому зв'язку із потребами суб'єкта поведінки; (6) піддається регулюванню (управлінню, керуванню).

Особливо яскраво наведені ознаки проявляються, коли йдеться про соціальну поведінку. У широкому значенні під соціальною поведінкою розуміється будь-яка поведінка людини, яка тим чи іншим чином впливає на інших людей. Людина сама по собі, наодинці з собою, не є соціальною. Вона набуває таку якість, коли має справу з іншим суб'єктом або іншими суб'єктами. Тому її поведінка одночасно виступає як спосіб взаємодії. Люди при цьому виявляються органічно пов'язаними між собою різноманітними формами взаємозалежності й володіють волею, свободою [5, с. 22]. Соціальна поведінка людини може бути заздалегідь обдуманною або зовсім спонтанною, такою, що переслідує конкретну мету, або такою, що не спрямована на досягнення конкретної цілі тощо.

Єдиного соціологічного розуміння феномену соціальної поведінки не існує. Проблема соціальної поведінки розглядається соціологією з точки зору різних теоретичних підходів. Найбільший внесок у дослідження соціальної поведінки людини внесли символічний інтеракціонізм, біхевіоризм, феноменологічна соціологія, теорія обміну, структурний функціоналізм і рольова теорія. В межах кожного із перерахованих теоретичних напрямів існує власна логіка розгляду поведінки людини і причин, які цю поведінку обумовлюють. В окремих питаннях прихильники різних напрямків висловлюють діаметрально протилежні судження. При цьому, однак, багато протиріч можуть бути якщо не зняті, то, щонайменше, примирені, якщо звернутися до їх розгляду в наступній площині. Соціальну поведінку людини можна представити як результат дії двох сил: «внутрішньої» (джерелом якої виступає внутрішній світ людини: потреби, інтереси, цінності чи інші характеристики людини) і «зовнішньої» (джерелом якої виступає зовнішній, навколишній світ: предмети фізичного світу, інші люди, соціальні норми, ролі,

культурні зразки або щось ще). Залежно від теоретичного підходу кожна конкретна модель соціальної поведінки передбачає переважання тієї чи іншої сили. Вказане дає підстави для пошуку принципових відмінностей між соціальною поведінкою та іншими видами поведінки.

Видається обгрунтованою точка зору тих вчених, які серед ознак, що дають можливість для такого розрізнення, вказують, що соціальна поведінка представляє собою такі способи діяльності, які реалізуються на підставі правових або традиційно встановлених зобов'язань, навіть якщо вони базуються не на примусі, а, наприклад, завдяки їх засвоєнню в результаті виховання. Визначальним виступає той фактор, що вказані зобов'язання існують поза індивідуальною свідомістю, наділені примусовою силою і здатністю прямо чи опосередковано відреагувати у разі поведінкових відхилень [6, с. 181]. Як можна констатувати, йдеться про поведінку, що охоплюється дією соціальних регуляторів – права, моралі, релігії, звичаїв, традицій, корпоративних норм. Отже, саме вказана ознака відрізняє соціальну поведінку від інших її різновидів.

У соціально-філософській науковій літературі у розвиток наведеної ознаки входження соціальної поведінки до сфери регулювання відповідних соціальних норм аналіз проблеми соціальної поведінки відбувається із використанням методологічного принципу «мірності», відповідно до якого такий соціальний феномен як поведінка має свою міру. Міра розуміється як одиниця виміру або як межа прояву чогось. Застосовуючи вказаний термін до соціальної поведінки, ми звертаємося до іншого його значення, тобто розуміючи ту межу, в якій може діяти особа [7, с. 142]. «Міра – це інтервал, у межах якого якість соціальної поведінки може змінюватися, зберігаючи при цьому свої сутнісні характеристики, тобто, за висловом окремих вчених, «відбувається кількісна зміна якості, що не тягне за собою якісної зміни цієї якості» [8, с. 158]. Якщо перекласти зазначене на мову права, то наведену думку можна пояснити на прикладі правомірної поведінки: правомірна поведінка може набувати різних форм, реалізовуватися в різний спосіб, але при цьому, якщо вона залишається в межах встановленої міри, вона зберігає свої сутнісні характеристики – свою якість правомірності.

В цілому, категорія «міри поведінки» має особливе значення для сфери правового регулювання, адже саме засадничим завданням права визнається визначення і гарантування справедливої міри свободи. Вказане завдання право виконує шляхом гарантування суб'єктивних прав як міри можливої поведінки і визначення юридичних обов'язків як міри належної поведінки. Актуальним для сфери правового регулювання є поділ поведінки на конформну (в термінах юридичної науки – правомірну) і таку, що порушує норми права, але при цьому зберігає ознаку юридичної значущості. Норми права визначають міру поведінки, встановлюючи: (а) параметри самої поведінки (ознаки правосуб'єктності особи; зовнішній прояв – дія чи бездіяльність, способи, засоби, час та місце вчинення); (б) юридичні засоби впливу на таку поведінку (спосіб встановлення та обсяг прав та обов'язків – дозволення, заборони, зобов'язування; способи їх реалізації); (в) правові наслідки (наприклад, юридичну відповідальність, що настає за скоєння правопорушення).

Міру поведінки, що склалася історично в конкретному суспільстві, називають соціальною нормою, що є додатковим підтвердженням зробленого вище висновку щодо такої визначальної ознаки соціальної поведінки як її регламентованість соціальними нормами. Соціальні норми є результатом адекватного (точного, співрозмірного) або міфологізованого (викривленого) відображення у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства.

Розкриваючи природу соціальної поведінки, слід також вказати, що поведінка – це способи діяльності, які є реалізованими, а не іманентно існуючими. Тобто важливою ознакою поведінки є її діяльнісне опосередкування, а не тільки гіпотетична можливість здійснення.

Отже, соціальна поведінка – це спосіб прояву соціальним актором переваг, мотивів, установок, можливостей і здібностей в соціальній дії або взаємодії. При цьому вказані способи прояву соціальної поведінки мають такі ознаки: а) реалізуються на основі соціальних норм і цінностей; б) існують поза індивідуальною свідомістю, але обираються суб'єктивно; в) засвоюються суб'єктом у результаті соціалізації; г) мають примусову силу і здатність прямо або побічно чинити опір нерациональним змінам; д) забезпечують стійкість соціальної системи; е) змінюються в історії; ж) можуть бути типізовані на основі відбору ознак ситуації, вимог, що висувуються до суб'єкта, соціальних та біографічно детермінованих переживань; з) спрямовані на підтримку соціального життя, циклічні, безперервні.

Соціальна поведінка індивіда (групи) може залежати від багатьох факторів: (а) індивідуальні емоційно-психологічні якості суб'єкта соціальної взаємодії; (б) особиста (групова) зацікавленість суб'єкта в події; (в) адаптивна поведінка, тобто поведінка, пов'язана з необхідністю пристосовуватися до об'єктивних умов життя; (г) ситуативна поведінка – це поведінка, обумовлена реально існуючими умовами, коли соціальний суб'єкт у своїх діях змушений враховувати ситуацію, що виникла; (д) поведінка, обумовлена моральними принципами і моральними цінностями актора; (е) компетентність актора в тій чи іншій ситуації чи діях; (є) поведінка, обумовлена різного роду маніпулюваннями; (ж) насильницький примус до певного виду поведінки.

Важлива роль в характеристиці соціальної поведінки відводиться тим чинникам, що стимулюють учасників суспільних відносин до соціальної активності. Активність людей посилюється впливом соціальних цінностей, призначення яких – стимулювати творчу діяльність, яка може здобувати різні назви: готовність особистості до певного способу дій, життєва позиція, спрямованість інтересів, ціннісна орієнтація, соціальна установка, домінуюча мотивація, суб'єктивний сенс, що надається діям тощо [9, с. 3]. Як вбачається, таким, що об'єднує усі названі прояви, є поняття соціальної активності особи, головним стимулом яких, як було зазначено, виступають соціальні цінності. Адже «будь-яка дія людини пронизується ціннісним відношенням як до об'єкта, так і до самої дії. А саме ціннісне відношення не може проявитися у відриві від дії. Тому поняття «цінність» не може бути визначеним без посилення на категорію «діяльність». Але категорія діяльнісного способу життя людини не є первинною, у відношенні до якої поняття «цінність» є спричиненим. Цінність настільки ж первинна, наскільки й діяльність. Вони існують у такій органічній єдності, в якій одне передбачає інше. Тому «ціннісно-діяльнісне» як поняття виражає ту «онтологічну передзаданість» людського життя, на основі якої виникають життєвосмислові цінності. Стверджується, що «ціннісно-діяльнісне – це властивий людині принцип вступу у зв'язок із світом, спосіб створення людського буття» [10, с. 10].

Проблеми цінностей особистості і суспільства у філософії присвячені праці таких вчених як В. Асмус, В. Виндельбанд, Т. Горнштейн, Ю. Давидов, В. Зубов, А. Лосев, В. Нерсисянц, Г. Риккерт, І. Романський та ін. Вони визначили поняття цінностей, його ознаки, джерела їх виникнення, типи і види цінностей, їх співвідношення та вплив на життя суспільства та окремих людей. Дж. Дьюї, К. Льюїс, А. Мейнонг досліджували об'єктивну основу існування цінностей, В. Дільтей, П. Сорокін та ін. – ідею аксіологічного плюралізму, множинності рівноправних ціннісних систем та тлумачення ціннісного змісту культур.

Серед психологів проблеми формування цінностей особистості досліджували В. Давидов (розуміння цінностей людини у контексті розвитку її мислення), Дж. Дьюї (психолого-педагогічні впливи суспільства на ціннісну сферу особистості), А. Пономарьов (вплив національних традицій на формування ціннісних орієнтацій особистості), А. Пальм (формування сенсоутворюючих цінностей особистості), А. Шашка та К. Шварцман (зв'язок виховання та моральних цінностей ХХ століття) та ін. Психологічний механізм формування особистісної системи цінностей досліджували: Б. Ананьєв, М. Гольбавск, Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль, В. Максакова, Л. Обухова, Ж. Піаже, П. Гальперін, Д. Узнадзе, С. Рубінштейн та ін. Проблема виховання ціннісного ідеалу вивчали Г. Андреева, І. Бех, Н. Бочков, Л. Виготський, Ю. Гранін, В. Гречаний, О. Дробницький, А. Здравомислов, Н. Кузнецов, К. Платонов, В. Сержантов, Т. Титаренко, В. Тугарінов, І. Фролов, Н. Чавчавадзе та ін. Систему цінностей як структурну складову особистості характеризували в своїх працях Б. Ананьєв, І. Кулагіна, О. Леонтьєв, В. Мясіщев, С. Рубінштейн, Л. Фрідман та ін.

Автори, роботи яких присвячено ціннісному аспекту соціальної, і зокрема, правової, реальності, акцентують увагу на складному і різноманітному світі цінностей (матеріальних і духовних). Найбільший інтерес для нас представляють підходи до визначення природи цінностей з точки зору виконання ними ролі мотиватора соціальної поведінки. Серед них можна виділити такі основні точки зору на природу цінностей:

1) розгляд цінностей в одному ряду з такими поняттями як думка, уявлення, переконання. Цінності за такого розуміння не мають самостійної мотивуючої сили. Соціальна, і в тому числі ціннісна, регуляція ототожнюється з зовнішніми вимогами, що більшою чи меншою мірою рефлексуються індивідом;

2) розгляд цінностей як різновиду або аналогу соціальних установок чи інтересів. У такому розумінні їм приписується направляюча чи структуруюча функція, до якої зводиться ефект ціннісної регуляції, але разом з тим таке трактування успадковує від вчення про соціальні установки проблему розбіжності між декларованими і реальними цінностями.

Крім того, розгляд цінностей і установок як однопорядкових утворень суперечить уявленням про особливий статус, місце і роль цінностей в людському житті, що є характерними як для повсякденної свідомості, так і для більшості підходів до проблеми цінностей у філософії;

3) наближення цінностей до понять потреби і мотиву, підкреслюючи їх реальну спонукальну силу.

Ціннісне сприйняття людьми об'єктів суспільного життя зумовлюється конкретно-історичними умовами розвитку людства, місцем особи, соціальних спільнот у системі певних економічних і соціально-політичних відносин, ступенем розвитку потреб та інтересів людей. За своєю природою і сутністю цінності становлять синтез об'єктивних і суб'єктивних, індивідуальних і соціально-класових, національно-етнічних і загальнолюдських засад. Вони належать до системи соціально-нормативних, мобілізаційних та інтегративних регуляторів життя, поведінки індивідів, соціальних спільнот і соціуму в цілому, слугують важливим джерелом соціалізації особи, мірою, якою з рештою, вимірюється людське життя.

За такого розуміння поняття «цінність» наближується до поняття «соціальні установки» як засвоєні індивідом уявлення, що приписують певні соціально-прийнятні способи поведінки, слідування яким веде до накопичення соціального капіталу. Цінності в структурі особистості розглядаються як такі, що виконують регулюючу й організаційну функції, концепти щодо потреб та інтересів особистості.

Природу такого предмету вивчення як права активність може бути розкрито більш точно за умови звернення до такої «теоретичної платформи», де соціальний вплив – це не набір обмежень, а можливості, які розширюють свободу особистості. Це дозволяє висунути тезу про обумовлену несуперечність соціального й особистісного, що робить необхідним визнання культури та суспільства в якості матеріалу індивідуального розвитку, який полягає в їх засвоєнні, перетворенні у власне надбання, елементи внутрішньої організації особистості. У цьому трактуванні цінність набуває значення особливих ідеальних концептів, зафіксованих в культурно-символічних зразках, які виступають будівельними компонентами особистості людини.

При цьому цінності набувають спонукальної сили, виступають іманентними регуляторами поведінки суб'єкта. Система цінностей утворює внутрішній стрижень особистості – за висловом Д. Леонтьєва, мотивуючу структуру особистості [11, с. 210] – і впливає на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним з найважливіших мотиваторів соціальної поведінки.

Крім цього, в силу своєї соціальної природи, цінності дозволяють інтегруватися в систему соціальних зв'язків і культурного простору, дають змогу здійснитися соціалізації особистості. У цьому сенсі цінності виступають як стандарти, засвоєння яких характеризує ступінь соціалізації. Будучи включеною до системи соціальних зв'язків і до культурного простору, особистість засвоює цінності. При цьому генезис цінності має розглядатися в контексті соціальної спадщини, характерних рис суспільства, його інститутів.

Висновки. На підставі викладеного вище можна зробити висновок, що чинниками, які стимулюють учасників суспільних відносин до соціальної активності, виступають соціальні цінності. Відповідно, права активність має розглядатися як різновид активності соціальної, що спрямована на реалізацію правових цінностей. Такий підхід дозволяє розкрити позитивний потенціал правової активності, розглянути її як таку, що представляє самостійну цінність як необхідна умова розвитку демократичної правової держави.

Література:

1. Краткая философская энциклопедия. – М. : Прогресс; Энциклопедия, 1994. – 576 с.
2. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь / И. Кондаков. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
3. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1995. – 350 с.
4. Письменицкий А. Теория державы и права : навчальний посібник / А. Письменицкий, Д. Слинько. – Харків : 2007. – 252 с.
5. Мкртич О. Социальное поведение, социальные общности, социальная реальность (О природе предмета социологической науки) / О. Мкртич // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – С. 21–28.
6. Шилкина Н. Основания типизации социального поведения и понятийный аппарат исследования социального поведения в социологии / Н. Шилкина // Социология в современном мире : наука, образование и творчество. – 2009. – № 1. – С. 180–186.
7. Шемчук О. К вопросу о мере свободы при возложении и исполнении гражданско-правовых обязанностей / О. Шемчук // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2012. – № 4. – С. 141–144.
8. Балака З. Типы поведения и социальные конфликты / З. Балака // Конфликтология. – 2011. – № 2. – С. 157–170.
9. Борзикова Л. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ред. : В. Ядов / Л. Борзикова, В. Водзинская, В. Каюрова, В. Магун, Г. Саганенко, В. Узнова, А. Семенов. – Ленинград : Наука, 1979. – 264 с.
10. П'янін С. Цінність як духовно-практичний феномен : Автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / С. П'янін ; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К., 2002. – 20 с.
11. Леонтьев Д. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. / Д. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.

Башук С. Г. Социальное поведение и влияние ценностей на него

Аннотация. Автор обосновывает, что факторами, стимулирующими участников общественных отношений к социальной активности, выступают социальные ценности. Правовая активность рассматривается как разновидность активности социальной, которая направлена на реализацию правовых ценностей. Такой подход позволяет раскрыть позитивный потенциал правовой активности, рассмотреть ее как представляющую самостоятельную ценность и необходимое условие развития демократического правового государства.

Ключевые слова: социальное поведение, правовое поведение, правовая активность, ценности в праве.

Baschuk S. Social behavior and the impact of values on it

Summary. The author proves that the factors encouraging the participants to the social relations of social activity are social values. Legal activity is regarded as a kind of social activity, which is aimed at the implementation of legal values. This approach allows us to reveal the positive potential of legal activity and consider it as a value in itself and represents a necessary condition for the development of a democratic constitutional state.

Key words: social behavior, legal behavior, legal activity, value in the law.